

ӘОЖ 398.1; МҒТАР 16.21.31; 16.21.33
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>А.Р. ЕРШАЕВА¹, М.Қ. ЕСКЕЕВА²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: assyl_1993@mail.ru²филология ғылымдарының докторы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: mag61103@inbox.ru**«ҚОРҚЫТ АТА» КІТАБЫНДАҒЫ АДАМҒА ҚАТЫСТЫ ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ САҚТАЛУЫ МЕН ДАМУЫ**

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар «Қорқыт ата» кітабындағы паремияларды салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеуді негізге ала отырып, тарихи паремиялардың қазіргі қазақ тілінде қолданылатын мақалдармен байланысын анықтауды мақсат етеді.

Паремиялар – белгілі бір ұлттың тіліндегі ерекше құрылымдар. Олар әлемдік тілдік бейнедегі дүниетанымдық ерекшеліктер мен ұлттың құндылықтарын белгілей отырып, атадан балаға мирас етіп, куммулятивті қызмет атқарады. Тарихи процесте белгілі бір жағдайда белгілі бір себептермен жасалып, уақыт өтуімен қолданыста сол тілді тұтынушылар тарапынан шындалған паремиялар өзінің бастапқы қалпында немесе негізгі прагматикасын сақтай отырып, лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, прагматикалық жағынан дамып, синхронды сөздік қордан орын алып, тұтынушылардың коммуникациялық сұраныстарын жүзеге атқаруда. Олардың нақты қай кезде пайда болғаны мен нақты авторының кім екені белгісіз. Дегенмен тарихи паремиялардың авторы белгілі жазба ескерткіштерде таңбаланылуы салыстырмалы-тарихи зерттеулер үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Сонымен қатар тарихи паремияның әр кезеңдердегі даму ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. «Қорқыт ата» кітабындағы паремиялар сан алуан аспектісімен қызықтырады, солардың бірнешеуі: 1. Қазақ халқында, «Қорқыт атадан қалған» немесе «Қорқыт айтыпты» дейтін мақалдар, шешендік нақылдар, қанатты сөздер, өсиет аңыз-әңгімелер сақталған. 2. Бұл паремиялар басқа да түркі халықтарында кездеседі, сондықтан да ортақ паремия қорын анықтау мәселесі бар. 3. Қазақ халқындағы мақалдардың белгілі бір бөлігі «Қорқыт ата» кітабында тіркелген. Яғни «Қорқыт ата» кітабындағы тарихи паремиялар арадағы 500 жылдан астам уақыт ішінде түрленіп, дами отырып, қыпшақ тобындағы қазақ тілінде белгілі бір конструкция түзіп қолданылады. Демек, мақал-мәтелдер тарих қойнауынан сүзілген ұлттың мәдени болмысын айқын көрсете алатын қасиетке ие.

Кілт сөздер: паремия, мақал, ортатүркі тілі, «Қорқыт ата» кітабы, оғыз тобы, қыпшақ тобы, қазақ тілі.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ершаева А.Р., Ескеева М.Қ. «Қорқыт ата» кітабындағы адамға қатысты паремиялардың қазақ тілінде сақталуы мен дамуы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 107–115.
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>

***Cite us correctly:**

Ershaeva A.R., Eskeeva M.Q. «Qorqyt ata» kitabyndagy adamga qatysty paremiialardyn qazaq tilinde saqталuы men damuy [Development and Preservation of Paremia about a Person in the Book of «Korkyt Ata» in the Kazakh Language] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – В. 107–115.
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>

A.R. Yershayeva¹, M.K. Yeskeyeva²

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: assyl_1993@mail.ru*

²*Doctor of Philological Science
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: mag61103@inbox.ru*

Development and Preservation of Paremia about a Person in the Book of «Korkyt Ata» in the Kazakh Language

Abstract. In this article, authors seek to determine the connection of historical paroemias with proverbs used in the modern Kazakh language, based on the study of paroemias in the book of «Korkyt Ata» in a comparative historical aspect.

Paremiias are special structures in the language of a certain nation. They perform a cumulative function from father to child, establishing the ideological features and values of the nation in the world linguistic image. In the historical process, the paremiias created for one reason or another under certain conditions and worked out by the consumers of the language, develop lexically, phonetically, grammatically, pragmatically, preserving their original or basic pragmatics, occupy a place in the synchronous vocabulary and implement the communication requests of consumers. It is not known when exactly they appeared and who was the real author. However, the marking of historical paremiias on well-known written monuments opens up new opportunities for comparative historical research. It also helps to identify the features of the development of historical paremia at different stages. The paremiias in the book «Korkyt ata» attract with their variety of aspects, among which there are several: 1. The Kazakh people have preserved proverbs, oratorical proverbs, winged expressions, reserved legends «Korkyt Atadan kalgan» (left from Korkyt Ata) or «Korkyt aitypty» (Korkyt said). 2. These paremiias are also found among other Turkic peoples, so there is a problem of determining the general base of paremiias. 3. A certain part of the proverbs of the Kazakh people is recorded in the book «Korkyt ata». That is, historical paroemias in the book «Korkyt Ata» have been transformed and developed for more than 500 years, forming a certain construction in the Kazakh language of the Kipchak group. Consequently, proverbs and sayings tend to vividly express the cultural essence of a nation filtered from the depths of history.

Keywords: paremia, proverb, Middle Turkic language, book of «Korkyt Ata», Oguz group, Kipchak group, Kazakh language.

А.Р. Ершаева¹, М.К. Ескеева²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: assyl_1993@mail.ru*

²*доктор филологических наук
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: mag61103@inbox.ru*

Сохранение и развитие паремий на казахском языке касательно человека в книге «Коркыт ата»

Аннотация. В данной статье авторы стремятся определить связь исторических паремий с пословицами, используемыми в современном казахском языке, исходя из изучения паремий в книге «Коркыт ата» в сравнительно-историческом аспекте.

Паремии – особые структуры в языке определенной нации. Они выполняют куммулятивную функцию от отца к ребенку, устанавливая мировоззренческие особенности и ценности нации в мировом языковом образе. В историческом процессе паремии, созданные по тем или иным причинам в определенных условиях и отработанные временем

потребителями языка, развиваются лексически, фонетически, грамматически, прагматически, сохраняя свою первоначальную или базовую прагматику, занимают место в синхронном словарном запасе и реализуют коммуникационные запросы потребителей. Неизвестно, когда именно они появились и кто был настоящим автором. Однако маркировка исторических паремий на известных письменных памятниках открывает новые возможности для сравнительно-исторических исследований. Также помогает выявить особенности развития исторической паремии на разных этапах. Паремии в книге «Қорқыт ата» привлекают своим разнообразием аспектов, среди которых можно выделить несколько: 1. В казахском народе сохранились пословицы, ораторские изречения, крылатые выражения, заповедные сказания «Қорқыт Атадан қалған» (осталось от Қорқыт Ата) или «Қорқыт айтыпты» (сказал Қорқыт). 2. Эти паремии встречаются и у других тюркских народов, поэтому существует проблема определения общей базы паремий. 3. Определенная часть пословиц у казахского народа зафиксирована в книге «Қорқыт ата». То есть, исторические паремии в книге «Қорқыт ата» преобразуются и развиваются более 500 лет, образуя определенную конструкцию на казахском языке кипчакской группы. Следовательно, пословицы и поговорки имеют свойство ярко выражать культурную сущность нации, отфильтрованную из недр истории.

Ключевые слова: паремия, пословица, среднетюркский язык, книга «Қорқыт Ата», огузская группа, кипчакская группа, казахский язык.

Кіріспе

Мақал-мәтелдер – халықтың тұрмыс-тіршілігін, ой-өрісінің кеңдігін, логикалық пайымдау қабілеті мен өлшемдерінің тереңдігін, этикалық бағасын, эстетикалық талғамдарын бейнелейтін жіне осы өлшемдерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін тілдік конструкциялар. Мақал-мәтелдердің шығу уақыты мен алғашқы айтушылары белгісіз. Сондықтан ұлт қалыптастырған бұл афоризмдер бүгінгі күнге дейін бастапқы күймен немесе сол мағынадағы ұқсас өрнектермен жетуі мүмкін. «Қорқыт ата» кітабында тіркелген халқымыздың нақыл сөздері – XVI ғасырда хатқа түсірілген әдеби шығармалардың бірі. Бірқатары жоғарыда келтірілген түркі халқының болмысы мен құндылықтары туралы өте маңызды информацияның көзі болып табылатын «Қорқыт ата» кітабындағы паремияларды осы тұрғыдан зерттеу маңыздырақ. Зерттеуіміздегі тарихи паремиялар термині «Қорқыт ата» кітабында тіркелген паремияларды білдіреді. Сонымен қатар басқа да тарихи ескерткіштерде қолданылған паремияларды да тарихи паремиялар деп атаймыз. Ал қазіргі қолданыс XX–XXI ғғ. тілдік кезеңді қамтиды. Бұл қолжазбадағы мақал-мәтелдер XXI ғасырда біраз өзгерістермен халқымыз арасында әлі де өмір сүріп келеді. ғасыр. Бұл зерттеу жұмысымызда алдымен «Қорқыт ата кітабында» кездесетін мақал-мәтелдер мен олардың қазіргі кезде қолданылып жүрген нұсқаларын анықтауға тырысамыз. Екіншіден, осы мақал-мәтелдердің мағынасына тоқталмақпыз. Үшіншіден прагматикалық ерекшеліктерін анықтаймыз. Соның нәтижесінде оғыз тобына тиесілі тілде жазылған «Қорқыт ата» кітабында паремиялардың қыпшақ тобындағы қазақ тілімен байланысын және формалды және коннотативтік өзгерістер мен түрлендірулері бағаланады.

Қазіргі қазақ тілінде қолданылатын мақал-мәтелдер тарихтың белгілі бір кезеңінде пайда болған, тарих сахнасында өзіне берілген рөлді атқарған. Тілдің ерекше конструкциялары болып табылатын мақал-мәтелдер алғашында табиғи жағдайда пайда болып, одан кейін тілді айшықты ету үшін қолданылады. Халықтың индивид – ұлт ретінде дүниетанымдық ерекшеліктері паремияларда мүмкіндігінше толық сақталған. Қазақтың ұлттық бренді ретінде танылатын мақал-мәтелдердің алғашқы дереккөзі көнетүркі тілінің Орхон жазбаларынан кездестіреміз. Ортағасырлық кезеңдердегі жазбалардың ішінде ең көп паремиялар Махмұт Қашғаридің «Дивани лұғат ит-түрік» еңбегінде кездеседі. М. Қашқари түркі тілінің құнарлылығы араб тілінен кем түспейтінін дәлелдеу үшін ел ішінде кең

қолданылатын ортағасырлық сөздік қорды жинақтай отырып, фольклорлық өлеңдер мен паремиялар арқылы қорытып отырған. Құран жазылған ерекше араб тілінен кем түспейтін «қос қанатты сәйгүліктей» түрік тілі де нәрлі екенін айта келе, паремияларды «sav» деп атайды. Түрік тілінің ең көне сөздігі болып табылатын бұл еңбекте 300-ге жуық паремиялар қамтылған. Ж. Баласағұн әйгілі «Құдатғу білігінде» де паремиялар көптеп кездеседі. Паремиялар тілді мазмұнды етіп айшық беретіндіктен жазба ескерткіштерде молынан қамтуға тырысқан. Сондықтан ортағасырлық жазбалардың қайсысын алсақ та, паремияларды кездестіреміз. Бұл паремиялар Ә. Құрышжановтың «Сөз атасы» еңбегінде жинақталған [1, 200-б.].

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының материалы ретінде алынған XVI ғасырда хатқа түскен «Қорқыт ата» кітабындағы паремияларды тарихи-салыстырмалы әдіспен зерттеу, олардың қазіргі қаза тіліндегі мақалдармен байланысын семантикалық, прагматикалық талдау әдістерін жүргізу арқылы зерттелді.

Зерттеу материалы

«Қорқыт Ата кітабының» Дрезден нұсқасы «түпнұсқадан оқылып, қыпшақ тілінің ерекшеліктерін толық сақтап» қазақ тілінде аударылды [2, 688-б.]. Мәтіні мен транскрипциясын берген профессор М. Жолдасбеков, Г. Шадиева тарапынан жарық көрген еңбек осы жұмыста негізгі материалы болып табылады. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жариялаған «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымының 65, 67, 68, 69 томдарында қазақ мақалдарының жарық көрмей ел аузында жүргендері, Н.Н. Пантусов, А.Е. Алекторов, П.М. Мелиоранский, В.В. Катаринский, Ә. Диваев, т.б. алғашқы жинақтарда жарық көргендері бар – барлық мақал-мәтелдер осы томдарға жинақталды. Сонымен қатар қазақтың сөз мәйегін жинаған «М.С. Бабажанов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, А. Баржақсыұлының, Т. Ізтілеуұлының, Ө. Тұрманжанов, Б. Адамбаев, т.б.» ел зиялыларының әр жылдары жарық көрген жинақтары да қамтылған [3, 8-б.]. Біз зерттеуімізде осы академиялық басылымға арқа сүйейміз. Осы томдардың арасындағы бб-томда Қазақ төңкерісіне дейін түрлі басылымдарда жарық көрген және Ә. Құрышжановтың құрастырған «Сөз атасы» жинағында қамтылған мақал-мәтелдер енгендіктен, оны басқа томдардағы мақалдарға қасымша ретінде қарастыдық [4, 110-б.].

Талдау мен нәтижелер

«Қорқыт ата кітабы» – түбі бір түркі халықтарының ортақ әдеби жәдігерлерінің бірі, адамзаттың мәдени мұрасы ретінде әлемдік деңгейде зерттелген туынды. Негізінен батырлық жырлардың жинағы болып табылатын бұл жазба мұраның Дрезденде және Ватиканда сақталған негізгі екі нұсқасы, сонымен қатар, үшінші – Дрезден нұсқасының көшірмесі болып табылатын Берлин нұсқасы бар. «Қорқыт Ата кітабының» Дрезден нұсқасы оғыз батырларының қаһармандықтарын дәріптейтін он екі жырдан тұрады. Жырлар – «VI–VIII ғасырларда Жетісу өңірі, Сыр бойындағы жыраулар тудырған эпикалық аңыздардың біраз өзгерістерге ұшырап» қағаз бетіне түскен үлгілері болып табылады [4, 35-б.]. Бұл жырларда оғыз ерендерімен қатар, оғыздардың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, діни сенімдері және т.б. туралы мол мағлұматтар беріледі. «Қорқыт Ата кітабындағы» VIII ғасырларда туып, ғасырдан-ғасырға ауызша жырланып, заманына сай өзгеріп, толықтырылып, түрік жұртымен бірге көшіп, Анадолы жерінде хатқа түскен «Қорқыт Ата кітабының» Дрезден нұсқасы толық болып саналады.

«Қорқыт Ата кітабы» стилі жағынан түрік тілінде жазылған шығармалардың ең көрнекті үлгілерінің бірі. Ғасырлар бойы халықтың сүзгісінен өткен түркі тілінің ең көрнекті өрнектерін пайдаланған. Айталық, «Бұқаш жырында» Дерсехан бектің құдайдан тілеп алған

ұлының атын «өмір жасы ұзақ болсын» деп батасын беріп, «тажал бұқасын жеңді, баланың аты Бұқаш болсын» деп атын Қорқыт ата қояды. Тақырыптары жағынан да, тілі жағынан да ерекше қызық шығарма болып табылатын «Қорқыт ата кітабында» стильді байытатын паремиялар кездеседі, сонымен қатар қазақ фольклорының барлық үлгілері анық көрінеді. Зерттеуіміздің негізгі объектісі – паремиялар негізінен Қорқыт ата аузынан шығады. Жалпы «Қорқыт атадан қалды» дейтін шешендік нақыл, ойшыл, өсиет сөздердің бір парасы зерттеулерде кездеседі. Айталық: «Ат тұяқты келеді, ақын тілді келеді», «Бетеге биікке теңесе алмас», «Қар қанша қалың жауғанмен, көктемнен қалмас», «Бақ қанша гүлденгенмен, күзден қалмас», «Ат шалдықпай, жол түгесілмес», «Қанжар тимей жау қайтпас», «Анасыз қыз ақылға жарымас, әкесіз ұл сыйға жарымас», «Қорқаққа қылыш жұмсаудың қажеті жоқ», «Адам кірмес қара үйдің құлағаны мақұл. Жылқы жемес арам шөп, өспегені мақұл. Адам ішпес ащы су, ақпағаны мақұл» [4, 110–127-бб.]. Біздің зерттеуімізде бірнеше тарихи паремиялардың синонимдерін қарастырсақ:

1. *Allah Allah dēmeyince işler oñ taz 'Алла, Алла деп айтпаса, іс оңбас'* (D.3а-12). Паремияға тірек болған – Алла – ислам дінінің негізгі объектісі; қазақ тіліндегі синонимдері: *Момынның ісін Құдай оңдайды; Тазша бала іс қылса, Құдай оңдайды; Іспен салдым бір істі, Алла оңғарсын бұл істі.* «Қорқыт ата» кітабында кездесетін паремия, бір қарағанда, түркілердің исламды қабылдағаннан кейінгі кезеңдерде дінің ықпалынан туындаған болып көрінгенімен, қазақ тіліндегі синонимдері тарихы біздің кезеңімізге дейінгі тарихқа кететін көшпелі арғытүркілердің «Жаратушы» идеясымен байланыты екенін аңғартады. «Жаратушы» идеясы *Құдай деген құр қалмайды; Ісің ақ болса, Құдайың жақ болар; Аққа Құдай жақ* т.б. мақалдарда жалғасын тапқан. Аталған паремияның қосымша идеясы – Алладан тілеу. Бұл *Адамнан тілеген қариды, Құдайдан тілеген жариды; Құдайына сенген құстай ұшады; Адамнан сұрағанның екі көзі шығады, Алладан сұрағанның екі бүйірі шығады; Құдайдан сұрағанның бүйірі шығар, Адамнан сұрағанның сағы сынар; Адамнан тілеген ариды, Құдайдан тілеген жариды; Құдай тілегенге береді; Адамның дегені болмайды, Алланың дегені болады* мақалдарын одан әрі жалғастыра беруге болады. Қазақ тілінде келтірілген мақалдардың бәрінде «Жаратушы» идеясы тірек болады. Мақалдарда, сонымен қатар Алла, Жаратушы, Құдай, Тәңірі синонимдері аралас қолданылады. Компьютерлік бағдарламамен тірек сөздер бойынша қарағанда, Алла лексемасы ең жоғарғы көрсеткішті көрсетпеді. Оның мәні – қазақ болғанға дейінгі түркі немесе арғы түркілік қоғамда ислам негізделген моральдық-этикалық қағидалардың ұстануы жоғары дәрежеде болғандықтан, тілдік санаға әбден сіңісіп, біте қайнасып кетуінен. Сондықтан ислам негізделген моральдық нормалар «Құдай», «Тәңірі» лексемаларымен де жақсы үйлесім тауып, паремияларды белсенді қолданылады. Айталық, «пайғамбар», «Мұхаммед», «үмбет», «құл» діни лексиканың қатысуымен: *Құдайдың — құлы, Мұхаммедтің — үмбеті; Құдай құлым десе, Пайғамбардың үмбетімін демеске шара бар ма?!; Хан да Құдайдың құлы; «нәсіп», «несібе»* кірме діни лексика: *Таңғы нәсіп Тәңірден; Емшекті ана береді, Несібені Алла береді; Алланың есімдеріне қатысты «жалғыз», «мұңсыз»* активтелген төл лексика: *Жалғыздық Құдайға жарасар; Дүниеде тек Құдай мұңсыз; «шайтан», «албасты»* ислам дініндегі образдар: *Құдайдан безгенді шайтан сүйеді; Құдайдың бергенін шайтан қызғанады Құдайға да сенеді, Албастыға да ереді.* Аталған лексемалар жоғарыда аталған синонимдік қатардағы Алла, Жаратушы, Құдай, Тәңірі лексемаларымен ауыстырылып та қолданыла береді. Ал ислам дінінің қазақ даласына енуімен, «әрбір істі Алланың атымен бастау» шарты қазақ мақал-мәтелдерінің мазмұнын тереңдете түсті. Аталған паремия ортағасырлардан бастап жазба ескерткіштерде де молынан кездеседі. Сопылар әдебиетінің көрнекті өкілі Сүлеймен Челебидің «Весилету'н-Нежат» (Мевлид) еңбегінің басында былайша айтылады: *Allah adın her kim ol evvel ana / Her işi âsân eder Allah ana* [5, 92-б.]. Бұл мақалдың сопылық ілімде жиі қолданылатын; «Құдай» деген құр қалмас; Құдай деген қор болмас деген мақалдармен жалғасын табады. Басқа түркі тілдерінде де кеңінен қолданылады,

Н. Албайрақтың «Түркиядағы мақал-мәтелдер» атты еңбегінде аталған паремия өзгеріссіз кездеседі [6, 140- -223-б.]. *Allah adın her kim ol evvel ana / Her işi âsân eder Allah* ‘Атың кім болса да, бірінші ана / Алла бәрін жеңілдетеді’ мақалдарды тарихи паремияның синонимі ретінде қарастыруға болады [5, 92-б.]. Гөлпынарлы бұл мақалдың «Алланы рухы мен жүрегімен қалауы» маңызды екенін атап көрсетеді [7, 20-21-бб.]. «Жаратушы» идеясы «Аруақ» идеясымен біртұтас қарастырасақ, эпостық шығармаларда батырлардың үлкен істі бастарда не жауға жабарда «Жаратушы мен ата-баба аруақтарына сиынуын» да осы аяда қарастыруға болады.

2. *Қоңси һаққи (2) Тағри һаққи ‘Қоңсы ақысы – Тәңір ақысы’* (D.6b-2). Бұл мақал бүгінгі қазақ тілінде, басқа түркі тілдерінде де осы қалпында кездеседі. Сонымен қатар, «Қоңсы» лекемасының синонимі «көрші» сөзімен де еркін алмастыра береді: *‘Көрші ақысы – Тәңір ақысы’*. Қоғамдағы маңызды орынға ие көршілік және көрші құқығы паремияның жасалуына негіз болған. Прагматикасы: маңайыңмен жақсы қарым-қатынаста болу; жан-жағында тіршілік етіп жатқан жандармен әрдайым тату. Аталған мақалдың шығу тарихы тым әріден, қазақ даласына ислам тарамаған кездерден бастау алады. Еуропа құрлығында өте ауқымды территорияны мекен еткен көшпелі халықтар бір-бірімен жақсы қарым-қатынаста болып, қиын қыстау кезеңдерде қол ұшын беріп көмектесуі, табиғат апаттарына бірлесіп қарсы тұруы болуы – көшпелі салтын ұстанған халықтың ең басты құндылықтарының бірі болған. Халқымыз көршіні көршіні «Құдайы көрші» деп атаған, «Көршіні ешкім таңдамайды, Құдай қосады» деп, қоңсыны Жаратушының Өзі белгілейтіндігіне сенген, бұл сенім жоғарыдағы мақалды толықтыратын *Туыс атадан, көрші Алладан* мақалына да тірек болған. Сонымен қатар, ел аузында *Алыстағы туысыңнан қасыңдағы көршің артық* деген нақыл сақталған. Расымен де, басқа іс түскенде жырақтағы ағайыннан гөрі жәрдем беруге жүгіретін де, қайғымен, қуанышпен алдымен бөлісетін де жанашыр көрші. Сондықтан да оның орны ерекше. Тәңірді Өзі таңдап қоңсы қылған соң ол жақсы болсын, жаман болсын, тату-тәтті тұрып, көршілік ақысын лайықты түрде өтеу керек деген наным қалыптасқан. Ислам дінімен көршімен қарым-қатынас жаңа мазмұнға ие болды. Исламда көршімен жақсы мәміледе болуды шынайы мұсылмандық қасиет деп атап, көрші ақысына үлкен маңыз беріледі. Бұл жайында Құран Кәрімнің «ән-Ниса» сүресінің 36-аятында: *وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَخَوَّوْا وَآلَهُ تَرْجُونَ* ‘Аллаға құлшылық қылыңдар. Оған ешқандай да серік қоспаңдар. Ата-аналарың мен жақындарыңа, жетімдер мен міскіндерге, туысқан көршілерге, туыс емес көршілерге жақсылық жасаңдар’, – делінген [8, 4-б.]. Осымен сарындас; *Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас, жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас; Жақсы болсаң көршіңмен, кем қалмайсың еңшіңнен* мақалдары осы тақырыпты дамыта түседі. Аталған мақалдың синонимдері басқа да түркі тілдерінде кездеседі. Айталық, түрік тілінде: *Қоңси һаққи Тағри һаққи; Ақ кurt komşu kuzuуu yemez; Ateş bacayı sarınca gayret komşulara düşer; Komşu komşunun külüne muhtaçtır; Komşuluk değil doyunca, ölünce* [9, 314-316-бб.]; *Kem dileme komşuna, кем iş gelir başına* [10, 357-б.], байқағанымыздай, көршілік қарым-қатынасқа берілген баға мақал-мәтелдерімізде әдемі үндестік тапқан.

Аталған жазба ескерткіште прагматикасы мен негізгі идеясы сақталып, құрамы толық сақталмаған паремиялар көп. Даму жолы күрделі паремиялардың біреуі түркі елінің географиялық жағдайынан хабар береді:

3. *Қаршу yatan қарлы қара тағлар қары-уырду, оти битmez ‘Қарсы жатқан қарлы Қаратау қартайып тұр, шөбі шықпас’* (D.31b-2). Бұл паремия XI ғ. «Дивани луғат ит-турк» жазба ескерткішінде кездеседі: *Çaxşaq üzä ot bolmas; çaqraq ärdä uvut bolmas* ‘Тасты жерде от болмас, таз ерде ұят болмас’ [11, 236-б.]. Осы паремияға негізгі тірек – тасты жерде оттың, яғни шөптің болмауы; бұл компонент «Қорқыт ата» кітабында да мағыналас сөздермен орны ауыстыра отырып сақталған, қазақ тіліндегі синонимі *Шағыр таста от болмас, Қырма жазда бет болмас* «Диванмен» үндесіп келеді [12, 335-б.]. Аталған паремия ескерткіште

айшықты көрінбей, Қорқыт ата аузымен айтылмай, Қарасуқ (13) Ғобан образының аузымен айтылып:

«Қарсы жатқан қарлы Қаратау қартайып тұр, шөбі шықпас.

Қанды қанды өзендер кәрі деп суы (да) ақпас.

Тұлпар аттар қартайып тұр, құлындамас.

Қызыл-қызыл түйе лер қартайып тұр, бота ламас.

Ей кәпір, Қазанның анасы қар тайып тұр, ұл тумас» болып айтылады.

Байқағанымыздай, бұл жолдар жыраулар поэзиясымен астасып жатыр. Сонымен қатар «тасқа шөптің шықпайтын логикалық-ақиқат негіз болған жолдар бұғанға дейінгі жазба ескерткіштермен сабақтастық құрай отырып, қазақ тіліндегі мақалдың қолданыс аясын кеңейтуге атсалысуда.

4. *Eski panbuk böz olmaz, қарı düşmen döst olmaz* 'Ескі мақта бөз болмас, ежелгі дұшпан дос болмас' (D.3b-9). Паремияның прагматикасы: нәрсенің жаратылысын өзгертудің мүмкін еместігі. Бұл қазақ тілінде азды-көпті өзгерістермен сақталған: *Ескі мамық бөз болмас, кәрі дұшпан дос болмас*, яғни ескі мақтаны өңдеп, кигізбейтіні белгілі болғандай, ата жауың да ешқашан дос болмайтыны анық. Қазақ тарихында жаугершілік кезеңдердің көп болғаны тарихтан белгілі, сол кезеңдерде аталған паремияның екінші сыңары маңыздылыққа ие болғандықтан, жеке мақалға тірек болып, балдыңғы сыңарсыз өз бетімен дамыған: *Ежелгі дұшпан ел болмас, етекпен кескен жең болмас; Ежелгі жау ел болмас, Етек кессең, жең болмас* *Ежелгі қас сүйгенмен дос болмас, Ежелгі дос ұрса да, қас болмас*. Құрамы тарыла отырып, яғни алыңғы сыңары жұтылып, ескерткіштегі екінші сыңары грамматикалық-семантикалық жағынан дами отырып, өз алдына жаңа мақалдардың жасалуына тірек болған. Басқа да көптеген мақал-мәтелдердегідей, сөздің екінші бөлігінде айтылған ой бүгінгі өмірдегі ситацияларға айшықты қолдануға таптырмас құрал болып табылады. *Ежелгі жау ел болмас* мақалы түркі тілдерінде жиі қолданылады. Айталық, түрік тілінде *Eski panbuk bez olmaz, қарı düşman dost olmaz* 'Ескі мақтаны жау болмас, қатын-дұшпан дос болмас'; *Eski panbuk bez olmaz, dul avrat kız olmaz* сияқты мағыналы мақал-мәтелдер де кеңінен қолданылады [7, 429-б.]. Ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан «ата жау» танымы осы мақалға негізгі логикалық ұйытқы болып тұр. Көріп отырғанымыздай, тарихи паремиялар уақыт қте жаңа қолданыстарға бейімделіп, дамып отырады.

Қорытынды

«Қорқыт ата» кітабындағы паремиялар түрік тайпаларының тұрмыс-тіршілігіне, құндылық пайымдарына қатысты маңызды ақпараттар бере отырып, қазіргі заман талабына сай бейімделіп дамыған. XVI ғ. жазылған бұл шығарма түрік ұлтының ұрпақтар арасында жоғары әдеби құндылықтардың атадан балаға мирас болуын қамтамасыз ететін маңызды туындыларының бірі болып табылады. Отансүйгіштік, отбасының маңыздылығы, қолданылатын құрал-жабдықтардың құндылығы сияқты маңызды мәселелерге тоқталған шығармада осы элементтердің маңыздылығына назар аударатын паремиялар ерекше мәнге ие болады. Түркі халықтарының рухани құндылығы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, бүгінге дейін сақталып, қазіргі заман тұрғысынан жанданды. Арада өткен беж жүз жылдан астам уақыт тарихи паремияларға өз бедерін салғаны сөзсіз, олар бүгінге дейін түрлі өзгерістерге ұшырады: фонологиялық сапалы қасиеттері ауысты, морфологиялық құрамы тарылып не кеңейді, лексика-семантикалық жаңа мағына үстеді, негізгі прагматикасын сақтай отырып, заман талабына сай қосымша прагматикалық бағдарлары да дамыды. Дегенмен, олардың өзегінде жатқан негізгі идея, прагматикасы өзгермей сол қалпында жетіп отыр. Әрине, кейбір мақалдар «Қорқыт ата» кітабы жазылмай тұрып, сол қоғамның сұранысына сай туып, қолданылған. Оған дәлел IX ғ. жазылған «Дивани луғат ит-турк», «Құдатғу билик» ескерткішінде де паремия деп қолданылғаны. Сондықтан тарихи паремиялардың тууы тарихтың арғы терең қойнауларына кетеді. Сондықтан ол паремияларды бізге жетуі үшін

«Қорқыт ата» кітабы маңызды қызмет атқарды. Түркілік құндылықтар мыңдаған жылдар өтсе де қоғамда актуалдылығын жоғалтпағанын, көкейтестілігін көрсетеді.

Адамның болмысы, яғни адамның жақсы-жаман әдеттері мен жағымды-жағымсыз қасиеттері, өнегелі өмірі мен күнделікті тіршілігі, көрген рахаты мен тартқан азабы, жеке басының кемшілігі мен артықшылығы, моральдық, этикалық, әдептілік, имандылық сияқты адам бойындағы сан алуан қасиеттер болып саналады. Сонымен қатар «бай, кедей, аш, тоқ, еңбекқор, жалқау, еріншек, жақсы – жаман», т.б. дерексіз бинарлық жұптар да деректілік мәнге ие болады. Нәтижесінде дүниенің паремиялогиялық бейнесінде адамға мінездеме берудің тілдік моделі қалыптасады. Оларды адамның мінез-құлығын, адамгершілік қасиетін, кісілік келбетін танудың жолдарын көрсететін логика-сигнификативтік амал-тәсілдер деуге болады. «Адам» тірек сөзімен жасалған мақал-мәтелдер дүниенің тілдік бейнесінде адамның «Адамгершілік қасиетін», «кісілік келбетін» суреттеуде материалдық әлемдегі заттар мен құбылыстардың қатырым-қатынасын адамның іс-әрекетімен байланыстыра суреттеу жиі кездеседі. Сондықтан *адам* компонентті мақал-мәтелдерді «тіл және ұлт мәдениеті» контексіндегі «Адам:Адам» және «Адам:Қоғам» аралық коммуникативтік байланыстың тілдік тетіктері деп санауға болады.

Бұл зерттеуде «Қорқыт ата» кітабында кездесетін 4 паремия мен қазақ тіліндегі отыздан астам мақал олардың синонимдері ретінде қарастырылды. Сонымен қатар басқа тарихи жазба ескерткіштерде, түркі тілдерінде кездесетіндерін аздап берілді. Тарихи паремияларды осы бағытта терендете зерттеп, бүкіл түркі халықалықтарының ортақ паремиялогиялық қорын қалыптастыру алдағы зерттеулерге нысан болады деп үміттенеміз. Бұл жалпы түркілік рухани құндылықтардың жағыртуға септігін тигізері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құрышжанов Ә. Сөз атасы: мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер (V–XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің материалдары бойынша құрастырылған жинақ). – Алматы: Жазушы, 1987. – 208 б.
2. Жолдасбеков М., Шадиева Г. Қорқыт Ата кітабы (Дрезден нұсқасының транскрипциясы, қазақша жаңашаланған мәтіні, сөздігі). – Нұр-Сұлтан: Күлтегін, 2019. – 688 б.
3. Бабалар сөзі: 100 томдық. Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – Т. 65. – 414 б.
4. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 325 б.
5. Ateş A. Vesiletü'n-Necât Mevlîd. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954. – 92 s.
6. Albayrak N. Türkiye Türkçesinde Atasözleri. – İstanbul: Kapı, 2009. – 1140 s.
7. Gölpınarlı A. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. – İstanbul: İnkılâp, 2004. – 384 s.
8. Әбу әл-Фәда Исмағил ибн Омар ибн Кәсир. Тәфсир әл-Құран әл-азим / Баспаға әзірлеген Махмуд Хасан. – Дәр әл-фикр, 1994. – Т. 4. – 710 б.
9. Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü. – İstanbul: Excellence Publishing, 2013. – 378 s.
10. Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü I–II. – İstanbul: İnkılâp, 1993. – 219 s.
11. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов): в 3 т. / пер. с араб. А.Р. Рустамова; под ред. И.В. Кормушина; предисл. и введ. И.В. Кормушина; примеч. И.В. Кормушина, Е.А. Поцелуевского, А.Р. Рустамова. – Т.1. – Москва: Восточная литература, 2010. – 461 с.
12. Бабалар сөзі: 100 томдық: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2011. – Т. 67. – 464 б.

REFERENCES

1. Kuryshzhanov A. Soz atasy: maqal-matelder men qanatty sozder (V–XVII gasyrlardagy jazba eskertkishterdin materialdary boynsha qurastyrylgan jinaq). [father of words: proverbs and sayings and winged words (collection based on the materials of written monuments of the V–XVII centuries)]. – Almaty: Jazushy, 1987. – 208 b. [in Kazakh]

2. Zholdasbekov M., Shadieva G. Korkyt Ata kitaby (Dresden nusqasynyn transkriptciyasy,qazaqsha janashalangan matini, sozdigi). [Korkyt Ata book (transcript of the Dresden version, updated text in Kazakh, dictionary)]. – Nur-Sultan: Kultegin, 2019. – 688 b. [in Kazakh]
3. Babalar sozi: 100 tomдық: qazaq maqal-matelderi. [The Word of ancestors: in 100 volumes. Kazakh proverbs and sayings]. – Astana: Foliant, 2010. – T. 65. – 414 b. [in Kazakh]
4. Zholdasbekov M. Asyl arnalar: zertteuler, maqalalar. [Asyl arnalar: research, articles]. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 325 b. [in Kazakh]
5. Atesh A. Vesiletü'n-Necât Mevlîd. [This is the occasion of Ibn Najat Mawlid]. – Ankara: Turkish Historical Society, 1954. – S. 92. [in Turkish]
6. Albayrak N. Türkiye Türkçesinde Atasözleri. [Proverbs in Turkish in Turkey]. – Istanbul: Kapı, 2009. – 1140 s. [in Turkish]
7. Gölpınarlı A. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. [Idioms and Proverbs That Have Passed from Sufism to Our Language]. – Istanbul: İnkılâp, 2004. – 384 s. [in Turkish]
8. Abu Al-Fada Ismail Ibn Umar ibn Kasir. Tafsir al-Qur'an al-Azim / Baspaga azirlegen Mahmud Hasan [Tafsir al-Qur'an al-Azim. Developed by Mahmoud Hassan for publishing]. – Dar Al-fiqr, 1994. – T. 4. – 710 b. [in Arabic]
9. Yurtbashi M. Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü. [Dictionary of Classified Proverbs]. – Istanbul: Excellence Publishing, 2013. – 378 s. [in Turkish]
10. Aksoy O.A. Atasözleri Sözlüğü I-II. [Dictionary of Proverbs I-II]. – İstanbul: İnkılâp, 1993. – 219 s. [in Turkish]
11. Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk (Svod tyurkskih slov): в 3 т. / per. s arab. A.R. Rustamova; pod.red. I.V. Kormushina; predisl. I vved. I.V. Kormushina; primech. I.V. Kormushina, E.A. Potseluyevskogo, A.R. Rustamova. [Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk A set of Turkic words) : in 3 volumes / Mahmud Al-Kashgari; translated from the Arabic by A.R. Rustamova; edited by I.V. Kormushina; preface. and introduction by I.V. Kormushina; note by I.V. Kormushina, E.A. Potseluyevskogo, A.R. Rustamova]. – T.1. – Moskva: Vostochnaya literatura, 2010. – 461 b. [in Russian]
12. Babalar sozi: 100 tomдық: qazaq maqal-matelderi. [The Word of ancestors: in 100 volumes. Kazakh proverbs and sayings]. – Astana: Foliant, 2010. – T. 67. – 464 b. [in Kazakh]